

Radosław Poboży, Tomasz Stempowski

Zbiór filmów w zasobie archiwalnym Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie

---

Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej 5, 85-102

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Radosław Poboży, Tomasz Stempowski

ZBIÓR FILMÓW W ZASOBIE ARCHIWALNYM INSTYTUTU PAMIĘCI NARODOWEJ W WARSZAWIE

Zbiór filmów Biura Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów Instytutu Pamięci Narodowej liczy 1440 j.a.¹ Z uwagi na aktotwórców można go podzielić na pięć grup:

1. Cywilne organy bezpieczeństwa państwa – 1073 j.a.
2. Wojskowe organy bezpieczeństwa państwa – 216 j.a.
3. Wojskowe organy wymiaru sprawiedliwości – 2 j.a.
4. Główna Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – 95 j.a.
5. Archiwa i kolekcje prywatne – 54 j.a.

Większość materiałów audiowizualnych znajdujących się w zasobie IPN została wytworzona przez organy bezpieczeństwa państwa², co sprawia, że cechuje je specyficzna treść oraz forma. Filmy te powstały przede wszystkim w wyniku pracy operacyjnej aparatu represji, względnie na jego potrzeby szkoleniowe. W Biurze „B” Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, które zajmowało się między innymi realizacją materiałów filmowych, funkcjonował podział na film operacyjny, dydaktyczny i dokumentalny³. Ponieważ nomenklatura i kategorie resortowe ukazują specyficzny punkt widzenia funkcjonariuszy aparatu bezpieczeństwa i powielają ich żargon, a tradycyjne nazewnictwo stosowane w filmoznawstwie jest w odniesieniu do tego typu materiałów tylko częściowo przydatne, poniżej zdefiniowano terminy, które będą używane w niniejszym artykule.

Film operacyjny jest rejestracją za pomocą kamery zachowania osób, zdarzeń i miejsc, którymi interesowała się Służba Bezpieczeństwa. W resortowym opracowaniu z 1984 r. pt. „Obserwacja zewnętrzna” film operacyjny określono w następujący sposób: „Jest to obraz ruchomy, zarejestrowany w sposób tajny bądź maskowany naturalnie na materiałach światłoczułych lub magnetycznych, dokumentujący działalność obserwowanych osób, fakty i zdarzenia”⁴. Filmy robione były przez operatorów Biura „B” MSW z ukrycia, z tzw. punk-

¹ Obliczenia własne autorów.

² W ramach określenia „aparat bezpieczeństwa” rozróżniamy: 1. Resort Bezpieczeństwa Publicznego Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego (lipiec 1944 r. – 31 XII 1944 r.); 2. Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego (1 I 1945 r. – 7 XII 1954 r.); 3. Komitet do spraw Bezpieczeństwa Publicznego (7 XII 1954 r. – 27 XI 1956 r.); 4. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (28 XI 1956 r. – 31 VII 1990 r.).

³ AIPN, 1585/4989, „Koncepcja rozwoju filmu w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych”, opracowanie Biura „B” MSW, Warszawa, październik 1977 r., k. 7.

⁴ AIPN, 1281/43, „Obserwacja zewnętrzna”. Część II, opracowanie Biura „B” MSW wykonane pod kierunkiem płk. Lecha Krawczyka, Warszawa 1984, s. 222.

tów zakrytych, czyli lokali pozwalających na dogodną obserwację obiektów, lub z ruchomych punktów zakrytych – zazwyczaj ze specjalnie przystosowanych do tego samochodów. Ze względu na potrzeby operacyjne filmy kręcone były także przy użyciu tzw. modelu filmowego, mianowicie – jak głosi definicja – „aparatu filmowego umieszczonego w kamufażu, umożliwiającego wykonanie filmu w sposób tajny”⁵. W celu ukrycia kamery używano zazwyczaj teczek, toreb, wózków dziecięcych i innych przedmiotów codziennego użytku nadających się do tego przedsięwzięcia.

Specyficznym rodzajem filmu robionego tajnie są materiały z tzw. PDF, czyli podglądu dokumentowanego fotograficznie albo filmowo. Technika ta była wykorzystywana do filmowania w obiektach zamkniętych przy użyciu kamer ukrytych w żyrandolach, otworach ściennych, wywietrznikach itp. W ten sposób pozyskiwano m.in. zdjęcia kompromitujące ludzi na tle obyczajowym. Instalacja takich urządzeń pozostawała w gestii Biura „T” MSW.

W przypadku rejestracji filmowej „maskowanej naturalnie”, jak to barwnie określono w przytoczonej definicji, funkcjonariusz z kamerą występował pod „legendą”, podając się za pracownika jednej z instytucji oficjalnie zajmujących się realizacją filmów, lub udawał filmowca amatora. „Maskowanie naturalne” to „przystosowanie się wywiadowców do otoczenia, środowiska i okoliczności w celu zachowania konspiracji”⁶. Taki sposób postępowania stosowany był na imprezach masowych, zwłaszcza tych oficjalnych, gdzie obecność dodatkowej ekipy filmowej nie budziła podejrzeń.

Zdarzały się także przypadki, kiedy film robiony był zupełnie jawnie, bez zastosowania legendy. W momentach otwartej konfrontacji między władzą a społeczeństwem operator kamery rejestrował wydarzenia spoza kordonu lub pod ochroną milicji czy też wojska. Demonstracyjne filmowanie spełniało wtedy także funkcję dodatkowego środka oddziaływania na oponentów. Wcześniej kamera i aparat fotograficzny były używane w celu wywierania presji np. w nazistowskich Niemczech, gdzie podczas bojkotu żydowskich sklepów umieszczano na nich ostrzeżenia: „Sklep żydowski! Każdy, kto tu kupuje, zostanie sfotografowany!”⁷. Służba Bezpieczeństwa i Milicja Obywatelska zastosowały ten środek w czasie wydarzeń Marca ’68 w Warszawie⁸. W późniejszych analizach uznano go za bardzo skuteczny. W planach natarcia oddziałów milicji na demonstrantów zalecano, żeby jawne filmowanie i fotografowanie było drugim etapem działań sił porządkowych, następującym po wezwaniu tłumu do rozejścia się, a poprzedzającym użycie armatek wodnych⁹.

Film dydaktyczny jest kategorią zbiorczą obejmującą kilka rodzajów materiałów. Pierwszą jego odmianą jest film instruktażowy, w którym pokazywano sposób wykonywania jakiejś czynności, np. obsługi sprzętu technicznego itp. Drugą – film szkoleniowy, prezentujący wybrane aspekty pracy resortu.

Film dokumentalny według koncepcji opracowywanych w Biurze „B” miał koncentrować się na rejestracji wydarzeń z życia MSW. Potrzebę realizacji takich materiałów uzasadniano w następujący sposób: „W życiu resortu s[praw] w[ewnętrznych] ma miejsce szereg wydarzeń, które ze względu na ich rangę i walory polityczno-propagandowe wymagają utrwalenia na taśmie filmowej i późniejszego opracowania. Dokumentacja tych wydarzeń ma znaczenie

⁵ *Ibidem*, s. 228.

⁶ *Ibidem*, s. 227.

⁷ Deutsche Historische Museum, sygn. F 88/794, <http://www.dhm.de/lemo/objekte/pict/ba104367/index.html>, 12 X 2011 r.; S. Milton, *The Camera as Weapon: Documentary Photography and the Holocaust*, <http://motlc.wiesenthal.com/site/pp.asp?c=gvKVLcMVIuG&b=394975>, 12 X 2011 r.

⁸ AIPN, 0447/286, H. Słabczyk, „Działania MO i SB w czasie wydarzeń marcowych 1968 r. w Warszawie”, Warszawa 1969, s. 45.

⁹ *Ibidem*, s. 38.

nie tylko ze względów historycznych, lecz także z uwagi na stworzenie szerszych niż dotychczas możliwości oddziaływania propagandowego na zewnątrz, jak i wykorzystania dla celów pracy ideowo-wychowawczej, szczególnie młodych funkcjonariuszy resortu”¹⁰.

Kolejna kategoria to filmy procesowo-śledcze, które miały pomóc w prowadzeniu śledztwa, ewentualnie służyć jako materiał dowodowy w trakcie procesu sądowego. Można je podzielić na dwie grupy: pierwsza to rejestracje wizji lokalnych, druga – zapisy przesłuchań.

Służba Bezpieczeństwa oprócz własnych produkcji gromadziła także filmy zrobione przez inne podmioty. Przykładem może być film „Robotnicy 80” w reżyserii Katarzyny Maciejko-Kowalczyk, Andrzeja Chodakowskiego i Andrzeja Zajączkowskiego przedstawiający relację z przebiegu akcji strajkowej w Stoczni Gdańskiej i sierpniowych negocjacji Międzyzakładowego Komitetu Strajkowego z przedstawicielami komisji rządowej.

Najbardziej charakterystycznym i najliczniej reprezentowanym rodzajem dokumentów audiowizualnych wytwarzanych przez cywilne organy bezpieczeństwa państwa są wspomniane już filmy operacyjne. Wykonywane były jako dokumentacja obserwacji operacyjnej prowadzonej w strukturze MSW przez Biuro „B”. Zapewnieniem środków technicznych niezbędnych do ich realizacji zajmowało się Biuro Techniki Operacyjnej, tzw. Biuro „T”.

Biuro „B” utworzono Rozkazem organizacyjnym nr 0167 z 15 grudnia 1955 r. w strukturach istniejącego wtedy Komitetu do spraw Bezpieczeństwa Publicznego. W 1957 r. zakres działań jednostki został rozszerzony o obserwację dyplomatów. Struktura organizacyjna biura zmieniała się w czasie¹¹. Poszczególne wydziały prowadziły obserwację attaché wojskowych, dyplomatów cywilnych, ambasad i hoteli, dziennikarzy oraz innych obywateli polskich będących w zainteresowaniu organów MSW.

Początkowo filmy w działaniach bezpieki odgrywały rolę marginalną. Podstawowym środkiem dokumentacji wizualnej była fotografia operacyjna. Instrukcja w sprawie organizacji pracy i sposobów wykonywania zadań obserwacyjnych przez Biuro „B” MSW i jego odpowiedników w terenie z 1957 r. zalecała „dokonywać zdjęć fotograficznych w zasadzie przy każdej obserwacji. Fotografować wszystkich figurantów i ich kontakty, jak również pewne fragmenty terenu czy sytuacji, które mogą mieć znaczenie dla sprawy jako dokument dowodowy”¹². W sprawozdaniach z pracy Biura „B” aż do połowy 1960 r. nie było żadnych informacji o produkcji filmów. Dopiero w czerwcu tego roku zrealizowano krótkometrażowy film instruktażowy na temat sposobów rozpoznawania osób przed podjęciem ich obserwacji¹³. Film ten nie zachował się lub nie został jeszcze odnaleziony. W następnym roku ukończono prace nad kolejnym filmem szkoleniowym pt. „Taktyka prowadzenia obserwacji”¹⁴.

Filmy szkoleniowe na potrzeby SB produkowano już wcześniej. Najstarszy, zachowany do dziś, powstał około 1953 r. i nosił tytuł „Skrzynki kontaktowe w wagonach kolejowych”¹⁵. Został zrealizowany na zlecenie Departamentu I Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego, odpowiedzialnego za obserwację cudzoziemców.

¹⁰ AIPN, 1585/4989, „Koncepcja rozwoju filmu w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych”, opracowanie Biura „B” MSW, Warszawa, październik 1977 r., k. 8.

¹¹ Na temat historii Biura „B” zob. M. Komaniecka, *Instrukcje pracy pionów pomocniczych Urzędu Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa (1945–1989)*, Kraków 2010.

¹² Wszystkie cytaty z ww. instrukcji według publikacji: K. Rokicki, *Instrukcja pracy dla funkcjonariuszy obserwacji (Biura „B” MSW)*, „Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944–1989” 2006, nr 2, s. 298–317.

¹³ AIPN, 1585/4962, Sprawozdanie z pracy Biura „B” MSW za 1960 r., k. 114.

¹⁴ *Ibidem*, Sprawozdanie z pracy operacyjnej Biura „B” za okres od 1 X 1961 do 31 XII 1961 r., k. 178.

¹⁵ AIPN, 03164/91. Zdjęcia z filmu wykorzystano przy sporządzeniu broszury Departamentu I MBP pt. *Skrzynki w pociągach* zawierającej materiał zdjęciowy z 1953 r. tożsamy z kadrami z ww. filmu;

Prawdopodobnie aż do początku lat sześćdziesiątych w celu przedstawienia wyników pracy obserwacyjnej używano wyłącznie fotografii, a technikę filmową wykorzystywano sporadycznie, głównie do produkcji materiałów edukacyjnych. Pierwsze informacje o filmach operacyjnych pochodzą dopiero z 1961 r. W drugim kwartale tego roku sfilmowano, jak to określono, „spotkania kleru katolickiego z pracownikami ambasady Francji”¹⁶. W tym czasie zaczęto też rozwijać środki techniczne służące tajnemu wykorzystaniu kamer filmowych. W ostatnim kwartale roku prowadzone były próby z modelem o kryptonimie „Gustaw-filmowy”, czyli kamuflażem dla kamer¹⁷.

Dwudziestego siódmego czerwca 1966 r. w Biurze „B” utworzono osobną Sekcję Filmu Operacyjnego¹⁸. Chociaż krok ten uzasadniano zwiększonymi potrzebami operacyjnymi, kamera filmowa wciąż wykorzystywana była sporadycznie. W ciągu 1966 r. użyto jej do zarejestrowania 28 „sytuacji operacyjnych”, podczas gdy w tym samym roku zrobiono 51 648 zdjęć¹⁹. Wydziały „B” w komendach wojewódzkich MO wykonały łącznie 4 filmy i 38 969 zdjęć²⁰.

Najwcześniejszym materiałem operacyjnym znajdującym się w archiwum IPN jest dokumentacja filmowa wizyty Roberta Kennedy’ego w Polsce z 27 marca 1965 r.²¹ Najwięcej zachowanych materiałów operacyjnych powstało w latach siedemdziesiątych, najmniejszą grupę stanowią filmy z lat osiemdziesiątych.

Od 1970 do 1975 r. w Biurze „B” MSW wykonano 84 filmy, z czego ponad połowa przypada na rok 1971, w którym nakręcono 44 filmy. Najwięcej zamówień na realizację filmów złożył Departament IV MSW, dla którego wykonano ich 14. Na drugim miejscu była Komenda Stołeczna MO, dla której nakręcono 10 materiałów filmowych²².

W 1977 r. w Biurze „B” powołano Wydział XII, zajmujący się filmem i fotografią, który w 1983 r. przemianowano na Wydział XIV – odpowiedzialny za technikę operacyjną²³.

Biuro „T” MSW, zajmujące się m.in. instalacją podglądów filmowych oraz produkcją sprzętu specjalnego, w tym różnego rodzaju zakamuflowanych kamer filmowych, powstało w 1956 r. W 1971 r. w wyniku reorganizacji resortu przekształcono je w Departament Techniki.

Jak wspomniano na początku, zbiór filmów przejętych od cywilnych organów bezpieczeństwa państwa obejmuje 1073 j.a. zapisane na różnych nośnikach i przy użyciu odmiennych form zapisu. Obok taśm filmowych światłoczułych o szerokości 8, 16, 35 mm w archiwum IPN znajdują się także taśmy magnetyczne VHS, VCR, V-cord i Sony helical scan. Nie jest możliwe ustalenie, jaką stanowią one część rzeczywiście wykonanej produkcji filmowej MSW.

Większość dokumentacji filmowej SB i MO została zniszczona. Wynikało to z obowiązujących w MSW zasad obiegu i archiwizowania tego typu dokumentacji. Konkretnie uregulowania zmieniały się z upływem czasu, ale nigdy okres przechowywania „materiałów uzyskanych środkami techniki operacyjnej” nie był długi. Na przykład zgodnie z Zarządzeniem nr 0047/79 ministra spraw wewnętrznych z 27 grudnia 1979 r. miały one być po

por. P. Pleskot, *Tarcza partii i narodu – kontrwywiad Polski Ludowej w latach 1945–1956. Zarys struktur i wybór źródeł*, Warszawa 2010, s. 311–325.

¹⁶ AIPN, 1585/4962, Sprawozdanie z pracy operacyjnej Biura „B” za okres od 1 IV do 30 VI 1961 r., k. 160.

¹⁷ *Ibidem*, Sprawozdanie z pracy operacyjnej Biura „B” za okres od 1 X 1961 do 31 XII 1961 r., k. 178.

¹⁸ AIPN, 1585/4992, Sprawozdanie z pracy Biura „B” Ministerstwa Spraw Wewnętrznych za 1966 r., k. 21.

¹⁹ *Ibidem*, k. 22.

²⁰ *Ibidem*, Dane statystyczne do sprawozdania Wydziału „B” KW MO za 1966 r., k. 37.

²¹ AIPN, 0192/766, „Robert Kennedy w Polsce 27 III 1965 r.”.

²² AIPN, 1509/489, K. Waśkiewicz, „Procesowo-kryminalistyczne i operacyjne aspekty wykorzystania techniki filmowej”, Legionowo 1976, s. 74–89.

²³ M. Komaniecka, *op. cit.*, s. 21–25.

zakończeniu sprawy niszczone w jednostce operacyjnej²⁴. Według załącznika do tego zarządzenia, zawierającego Instrukcję w sprawie zasad i trybu stosowania oraz wykorzystania techniki operacyjnej, taśmy magnetowidowe z PDF miały być przechowywane w archiwum Departamentu Techniki MSW przez jeden miesiąc od daty przekazania wnioskodawcy materiału opracowanego na ich podstawie²⁵.

W 1982 r. na rozkaz kierownictwa MSW przeprowadzono wielką akcję niszczenia przechowywanych w pionie „C” materiałów techniki operacyjnej²⁶. Podobna operacja rozpoczęła się w drugiej połowie 1989 r. i trwała nieprzerwanie do 31 stycznia 1990 r.²⁷ Według relacji pracowników operacyjnych zatrudnionych w Biurze „B” przede wszystkim dokładnie niszczone filmową dokumentację operacyjną z lat osiemdziesiątych²⁸.

Zasady konspiracji obowiązujące w SB sprawiają dziś wiele kłopotów przy opracowywaniu filmów. Większość materiałów operacyjnych zaopatrzona jest tylko w kryptonim nadany przez funkcjonariuszy Biura „B” (np. „Gonzales”²⁹, „Kurierzy”³⁰, „Cukiernik”³¹) nieodpowiadający kryptonimom spraw prowadzonych przez jednostki operacyjne, które zleciły obserwację i jej dokumentowanie na taśmie filmowej. Utrudnia to powiązanie posiadanych filmów z dokumentacją aktową.

Wszystkie aspekty produkcji filmów w MSW podporządkowane były potrzebom resortu. Właśnie one wpływały na temat i formę filmu. Czesław Braksator w broszurze z 1970 r. określił, że „wartość operacyjno-dowodowa zdjęć lub ujęć filmowych uzależniona jest od tego, czy fakty i okoliczności, jakie zostały na nich utrwalone, mają istotne znaczenie w sprawie. Jest zrozumiałe, że w zależności od rodzaju zadania zleconego obserwacji, jednostce operacyjnej zależeć będzie na udokumentowaniu zdjęciami lub filmem różnych momentów”³². Według autora jednostki zamawiające zdjęcia i filmy zwracały uwagę, aby zarejestrowano następujące sytuacje:

- Spotkania obserwowanych ludzi (w resortowym żargonie „figurantów”) z innymi osobami („kontaktami”). Zdjęcia powinny przy tym jednoznacznie potwierdzić fakt spotkania, a więc „przedstawiać wspólne przebywanie ww. w lokalach gastronomicznych, wspólny spacer w parku, na ulicy, moment ożywionej rozmowy itp.”.
- Momenty wchodzenia przez obserwowane osoby do budynków. Zdjęcia powinny pokazywać fragment domu z tabliczką z numerem, szyldem instytucji itp.
- Sceny kompromitujące.
- Momenty przekazywania różnych materiałów przez osoby obserwowane innym osobom.
- Nielegalne zgromadzenia, demonstracje itp. Zdjęcia takie powinny dokumentować agresywne zachowania i pozwalać na identyfikację uczestników.
- Aktywność zagranicznych dyplomatów. Zdjęcia powinny dokumentować szpiegowską działalność, m.in. próby wjazdu na poligony wojskowe, lotniska, tereny manewrów itp.

²⁴ *Ibidem*, s. 270.

²⁵ *Ibidem*, s. 274.

²⁶ *Ibidem*, s. 63–68.

²⁷ R. Peterman, *Proces brakowania i niszczenia akt organów bezpieczeństwa państwa w latach 1954–1990 na przykładzie województwa łódzkiego* [w:] *Wokół teczek bezpieki – zagadnienia metodologiczno-źródłoznawcze*, red. F. Musiał, Kraków 2006, s. 379–392.

²⁸ „Tajne taśmy SB”, reż. P. Morawski, Polska 2002.

²⁹ AIPN, 02104/3, „Gonzales”.

³⁰ AIPN, 01569/64, „Kurierzy”.

³¹ AIPN, 01569/4, „Cukiernik”.

³² AIPN, 00495/1374, C. Braksator, *Fotograficzno filmowa dokumentacja (w trakcie obserwacji zewnętrznej)*, Departament Szkolenia i Wydawnictw MSW, Warszawa 1970, s. 17.

- Osoby wchodzące do placówek dyplomatycznych państw zachodnich³³.

Forma filmów determinowana była dwoma najważniejszymi czynnikami: ich służebną rolą wobec celów SB oraz warunkami, w jakich były robione. Pierwszy sprawiał, że dążono do takiego ukazania filmowanych osób i miejsc, aby łatwo dało się je zidentyfikować. Nie chodziło przy tym jedynie o obserwowane osoby, ale także o ich rozmówców, a nawet przypadkowych przechodniów, którzy w razie potrzeby mogliby zostać rozpoznani i wystąpić jako świadkowie.

Podstawowym kryterium, które decydowało o formie filmów operacyjnych, kompozycji kadrów itp. był wymóg konspiracji. Ograniczała ona możliwości manipulacji technicznych kamerą, znalezienia najlepszego punktu widzenia, dostosowania oświetlenia itp. zwłaszcza przy robieniu zdjęć z modeli filmowych. Jeszcze mniej możliwości było podczas wykonywania zdjęć z tzw. PDF. W tym przypadku kamera była nieruchoma, ostrość ustawiona na jedną wartość, a kadr mógł zostać częściowo przesłonięty. Oczywiście ograniczenia nie dotyczyły tych materiałów, które były kręcone jawnie pod legendą, lub filmów edukacyjnych.

Ciekawym przeglądem różnych filmów operacyjnych wykonanych przez SB jest zrealizowany przez Zespół Filmowy Wydziału XII Biura „B” dokument pt. „Operacyjny film dokumentalny w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych”³⁴. Zawiera on fragmenty 12 filmów operacyjnych wraz z krótkim omówieniem. Pokazuje, jakie tematy interesowały SB oraz jakie były sposoby tajnego i jawnego filmowania:

1. „Wypadki marcowe” przedstawiają demonstracje uliczne w marcu 1968 r. w Warszawie i ich rozpędzanie przez milicję.
2. „Sprawa kryptonim «Wawel»” jest rejestracją samospalenia Ryszarda Siwca na Stadionie Dziesięciolecia w Warszawie w czasie dożynek w 1968 r.³⁵
3. „Szczecin 1 Maja” pokazuje przebieg pochodu pierwszomajowego w Szczecinie w 1971 r. – po wydarzeniach grudniowych 1970 r.
4. „254. Warszawska Pielgrzymka Piesza na Jasną Górę” zawiera obszerny materiał (ogółem nakręcono 4400 m taśmy) zarejestrowany w czasie pielgrzymki z Warszawy do Częstochowy³⁶.
5. „Wizyta prezydenta Nixona w Polsce” to zapis pobytu prezydenta Stanów Zjednoczonych w Polsce w 1972 r.
6. „Samolot specjalny” to filmowa rejestracja wyglądu i wyposażenia samolotu transportowego dostarczającego zaopatrzenie dla ambasady USA.
7. „Sprawa kryptonim «Konik»” to filmowy zapis odwiedzin mężczyzny w ambasadzie Iraku, wykonany z punktu zakrytego i modelu filmowego.
8. „Sprawa kryptonim «Azymut»” pokazuje fakt rozmowy pracownika Attachatu Kulturalnego Ambasady USA w Warszawie z naukowcami Uniwersytetu Warszawskiego.
9. „Sprawa kryptonim «Brek»” to rejestracja podróży zastępcy attaché wojskowego ambasady Wielkiej Brytanii w rejonie przegrupowywania się wojsk Układu Warszawskiego przed wkroczeniem do Czechosłowacji w 1968 r.
10. „Sprawa kryptonim «Sten»” pokazuje tajną obserwację attaché wojskowego, morskiego i lotniczego ambasady Francji.

³³ *Ibidem*, s. 17–20.

³⁴ AIPN, 01569/55.

³⁵ Operatorem, który zarejestrował ten materiał, był por. Tadeusz Czyżewski; por. A. Nisiobęcka, *Tadeusz Czyżewski (ur. 1940), zastępca naczelnika Wydziału VII Biura „B”, naczelnik Wydziału XII Biura „B” MSW, „Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944–1989”* 2007, nr 1, s. 532.

³⁶ Prawdopodobnie chodzi o film „Pielgrzymka” w reżyserii Tadeusza Czyżewskiego, prezentowany przez niego w czasie obrony dyplomu na Wydziale Operatorskim i Realizacji Telewizyjnej PWSFTviT w Łodzi.

11. „Kulisy maoizmu” dotyczą działalności liderów tzw. Komunistycznej Partii Polski na terenie Warszawy i ich kontaktów z przedstawicielami ambasady Albanii.

12. „Sprawa kryptonim «Most II»” zawiera rejestrację spotkań obywatela RFN pochodzenia libańskiego, organizującego przemyt obywateli NRD do Niemiec Zachodnich.

Oglądając ten film, należy pamiętać, że ma on charakter wyjątkowy. Jest to w pełni opracowany film dokumentalny ze ścieżką dźwiękową i komentarzem. Natomiast większość materiałów operacyjnych, na podstawie których powstał, stanowią niezmontowane rejestracje kamerowe. Oczywiście ww. filmy to tylko mała część produkcji SB. W archiwum IPN zachowały się jeszcze inne materiały. Oto najważniejsze z nich:

– Filmy z zajęć Marca '68³⁷ i Grudnia '70³⁸ zrealizowane jawnie lub w sposób tajny z punktów zakrytych.

– Materiały dotyczące inwigilacji działaczy opozycyjnych, np. Jana Józefa Lipskiego³⁹, Jacka Kuronia⁴⁰, Adama Michnika⁴², Tamary i Leszka Kołakowskich⁴³, Leszka Moczulskiego⁴⁴, Tadeusza Mazowieckiego⁴⁵, oraz nielegalnych organizacji: Komitetu Obrony Robotników⁴⁶, Ruchu⁴⁷, „Solidarności”⁴⁸ itp. Do tej kategorii filmu operacyjnego możemy zaliczyć m.in. zbiór materiałów filmowych wykonanych podczas głódówki protestacyjnej zorganizowanej w 1977 r. przez KOR w kościele św. Marcina w Warszawie przeciwko przetrzymywaniu przez władze uczestników wydarzeń radomskich⁴⁸.

– Filmy z obserwacji ambasad i obcokrajowców przebywających na stałe lub czasowo na terytorium kraju, m.in. dokumentacja filmowa zrealizowana 18–19 października 1966 r. dotycząca spotkania korespondenta USA Henry’ego Karuma z robotnikami FSO w dziesiątą rocznicę wypadków październikowych⁴⁹, odlot ambasadora USA po zakończeniu kadencji 26 maja 1987 r.⁵⁰

– Materiały operacyjne wykonane podczas wizyt przedstawicieli zagranicznych delegacji: Fidela Castro⁵¹, Josipa Broza-Tito⁵², Roberta F. Kennedy’ego⁵³, Richarda Nixona⁵⁴, Jimmy’ego Cartera⁵⁵.

– Filmy wytworzone podczas zatrzymań sprawców przestępstw, m.in. do tej kategorii filmu operacyjnego możemy zaliczyć dokumentację filmową zrealizowaną na lotnisku Okęcie podczas zatrzymania osoby podejrzanej o próbę uprowadzenia samolotu pasażerskiego⁵⁶.

³⁷ AIPN, 01333/1, „Wisła Odra”.

³⁸ AIPN, 002026/96, „Wydarzenia grudniowe 1970 r.”.

³⁹ AIPN, 01333/24, Dokumentacja filmowa dotycząca osób witających przybyłego z Londynu figuranta ps. „Poeta”.

⁴⁰ AIPN, 01333/8, „Orator”.

⁴¹ AIPN, 01333/23, „Albin”.

⁴² AIPN, 01333/4, „Krab”.

⁴³ AIPN, 01333/22, „Dziupla”.

⁴⁴ AIPN, 1196/6, „Opozycja”.

⁴⁵ AIPN, 01333/35, „Gracze”.

⁴⁶ AIPN, 002026/91, „Próba wysadzenia w powietrze muzeum Lenina w 1970 r.”.

⁴⁷ AIPN, 01333/32, Film dotyczący Lecha Wałęsy opuszczającego warszawską siedzibę Klubu Inteligencji Katolickiej i udającego się do Rady Ministrów 31 X 1980 r.

⁴⁸ AIPN, 01333/35, „Gracze”.

⁴⁹ AIPN, 01569/49, „Nest”.

⁵⁰ AIPN, 01569/5, „Atom”.

⁵¹ AIPN, 03164/31, „Sprawa kryptonim «Castro»”.

⁵² AIPN, 03164/4, „Sprawa kryptonim «Tito»”.

⁵³ AIPN, 0192/766, „Robert Kennedy w Polsce 27 III 1965 r.”.

⁵⁴ AIPN, PF 2361/158, „Wizyta Nixona”.

⁵⁵ AIPN, PF 2361/159, „Carter w Warszawie”.

⁵⁶ AIPN, PF 2361/171, „Porwanie samolotu”.

– Dokumentacja filmowa zrealizowana na miejscu różnego rodzaju katastrof, np. z obszaru wypadku samolotu pasażerskiego⁵⁷ lub z miejsca akcji ratowniczej i zabezpieczenia terenu po wybuchu w Rotundzie PKO w Warszawie 15 lutego 1979 r.⁵⁸

– Filmy przedstawiające rozruchy i manifestacje. Filmem reprezentującym wspomnianą kategorię jest materiał zrealizowany w 1982 r., przedstawiający kontrmanifestację zorganizowaną przez „Solidarność” w trakcie trwania uroczystości pierwszomajowych w 1982 r.⁵⁹

– Filmy szkoleniowe dotyczące różnego aspektu wykonywanych prac w MO i SB, np. film instruktażowy na temat obsługi służbowego samochodu osobowego⁶⁰, materiał filmowy prezentujący techniczne możliwości wykorzystania w pracy operacyjnej posiadanej w MO i SB aparatury fotograficznej⁶¹, a także filmy poruszające zagadnienia z dziedziny kryminalistyki (ujawnienie i zabezpieczenie śladów linii papilarnych lub ustalenie pisma i identyfikację klasycznych maszyn do pisania)⁶².

– Filmy omawiające działalność szpiegowską na rzecz obcego wywiadu, np. film „Z całą surowością prawa”⁶³ dotyczący sprawy operacyjnej kryptonim „Tramp”, czyli działalności szpiegowskiej Leszka Chrósta. W opisywanym materiale wykorzystano oryginalne ujęcia z procesów Bogdana Walewskiego, Stanisława Dembowskiego oraz zdjęcia z prowadzonej sprawy wykonane techniką operacyjną.

– Filmy prezentujące historię powstania i działania służb MO i SB, np. obraz pt. „Droga walki” ukazujący działalność MO i SB w latach 1944–1960, wykonany prawie w całości z materiałów pozyskanych z archiwum Wytwórni Filmów Dokumentalnych⁶⁴, oraz film zrealizowany w 1984 r. z okazji czterdziestej rocznicy powołania organów MO i SB pt. „O nasz spokojny dom”⁶⁵.

– Filmy wykonane podczas uroczystości organizowanych w resorcie, np. obraz pt. „O milicji nikt nie śpiewa” przedstawiający uczestników drugiego Festiwalu Zespołów Artystycznych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych „Kielce 84”⁶⁶ oraz relacja pt. „Nowy szpital” z uroczystego otwarcia nowo wybudowanego szpitala KW MO przy ul. Krakowskiej 44 w Opolu z 1 marca 1978 r.⁶⁷

– Filmy przedstawiające kluczowe osiągnięcia resortu. Do takiej kategorii możemy zaliczyć materiał prezentujący nowo powstałe centrum elektronicznej ewidencji ludności PESEL⁶⁸.

– Dokumentację filmową z wizji lokalnych, np. wizja lokalna przeprowadzona 21 lipca 1988 r. przez prokuratora Prokuratury Wojewódzkiej w Warszawie, dotycząca napadu dokonanego 30 czerwca 1988 r. w Warszawie na Jana Strzeleckiego⁶⁹.

⁵⁷ AIPN, PF 2361/225, „Katastrofa lotnicza”.

⁵⁸ AIPN, PF 2361/305, „Rotunda PKO”.

⁵⁹ AIPN, 1807/1, „Maj 82 – kronika wydarzeń”.

⁶⁰ AIPN, PF 2361/196, „Obsługa codzienna fiata 125 p.”.

⁶¹ AIPN, PF 2361/380, „Pentacon Super”.

⁶² AIPN, 1807/1, „Ujawnienie i zabezpieczenie śladów linii papilarnych”, „Poszukiwanie maszyny do pisania”.

⁶³ AIPN, PF 2361/349, „Z całą surowością prawa”.

⁶⁴ AIPN, PF 2361/201, „Droga walki”.

⁶⁵ AIPN, PF 2361/293, „O nasz spokojny dom”.

⁶⁶ AIPN, PF 2361/177, „O milicji nikt nie śpiewa”.

⁶⁷ AIPN, PF 2361/379, „Nowy szpital”.

⁶⁸ AIPN, PF 2361/132, „Budowa bazy PESEL”.

⁶⁹ AIPN, 2259/9, „Wizja lokalna dotycząca napadu dokonanego 30 VI 1988 r. w Warszawie na Jana Strzeleckiego przeprowadzona 21 VII 1988 r. przez prokuratora Prokuratury Wojewódzkiej w Warszawie”.

– Materiały filmowe wykonane podczas sekcji zwłok, np. oględziny i sekcja zwłok Sylwestra Zycha w 1989 r.⁷⁰ lub sekcja zwłok ks. Stanisława Suchowolca przeprowadzona w Białymstoku 31 stycznia 1989 r.⁷¹

– Rejestracje filmowe procesów karnych osób m.in. oskarżonych o szpiegostwo lub działanie na szkodę kraju, np. Bogdana Walewskiego⁷², Józefa Smolarka⁷³, Leszka Chrósta⁷⁴, oraz relacja z procesu pokazowego tzw. taterników, m.in.: Macieja Kozłowskiego, Jakuba Karpińskiego, Marii Tworkowskiej i Małgorzaty Szpakowskiej⁷⁵.

Nieco inny charakter ma kolekcja filmów przejęta przez IPN z archiwów wojskowych organów bezpieczeństwa. Przeważają w niej materiały o charakterze szkoleniowym, często nacechowane językiem propagandowym.

Produkcją filmów dla potrzeb wojska zajmowała się Wytwórnia Filmowa „Czołówka”, której początki sięgają II wojny światowej. W 1943 r. w 1. Dywizji Piechoty im. Tadeusza Kościuszki utworzony został oddział foto-filmowy, posługujący się nazwą Czołówka Filmowa⁷⁶. Z dniem 6 października 1944 r. komórka foto-filmowa przeobraziła się z Czołówki 1. Armii w Czołówkę Filmową Wojska Polskiego, a 15 listopada 1944 r. została podniesiona do rangi Wytwórni Filmowej Wojska Polskiego. W momencie powstania przedsiębiorstwa państwowego „Film Polski” w 1947 r. zakończyła ona swoją działalność⁷⁷. W 1958 r. została reaktywowana jako Wytwórnia Filmowa „Czołówka” i była samodzielną jednostką gospodarczą podległą Głównemu Zarządowi Polityczno-Wychowawczemu WP. Realizowała filmy na zamówienie Głównego Zarządu Politycznego WP lub Inspektoratu Szkolenia⁷⁸.

Filmy szkoleniowe i propagandowe produkowane były także przez Zespół Realizatorów Filmowych Zarządu II Sztabu Generalnego.

Materiały filmowe pochodzące z archiwum wojskowych organów bezpieczeństwa państwa możemy podzielić według następujących kategorii rzeczowych:

– Filmy instruktażowe opisujące szczegółowo zagadnienia i problemy związane ze służbą wojskową, np. obraz „Kanon łączności schodkowej” omawiający system kontaktowania się wywiadowców w sposób tajny przy wykorzystaniu cech terenu i umówionych znaków⁷⁹.

– Filmy dotyczące żołnierzy podejmujących współpracę z obcym wywiadem, np. fabularyzowany dokument w reżyserii Janusza Chodnikiewicza pt. „Kryptonim «Sierżant»”⁸⁰.

– Filmy informacyjne przedstawiające poziom uzbrojenia państw NATO. Do ww. kategorii należy obraz pt. „Nowości techniki bojowej w siłach zbrojnych NATO” prezentujący samoloty bezpośredniego wsparcia A-10, wielozadaniowe samoloty myśliwskie „Tornado”, bombowce B1, amerykańskie pociski manewrujące i inne uzbrojenie⁸¹.

⁷⁰ AIPN, 2259/18, „Oględziny i sekcja zwłok Sylwestra Zycha 1989 r.”.

⁷¹ AIPN, 2259/15, „Sekcja zwłok ks. Stanisława Suchowolca przeprowadzona w Białymstoku 31 I 1989 r.”.

⁷² AIPN, PF 2361/55, „Proces Bogdana Walewskiego”.

⁷³ AIPN, PF 2361/150, „Proces Smolarka”.

⁷⁴ AIPN, PF 2361/68, „Proces Leszka Chrósta”.

⁷⁵ AIPN, 002026/90, „Taternicy”.

⁷⁶ W tym samym czasie w 1. Dywizji Piechoty im. Tadeusza Kościuszki powołano organa Informacji Wojska Polskiego, które stały się załącznikiem kontrwywiadu Wojska Polskiego; por. W. Tkaczew, *Powstanie i działalność organów Informacji Wojska Polskiego w latach 1943–1948*, Warszawa 1994.

⁷⁷ J. Toeplitz, *Historia filmu polskiego*, t. 3, Warszawa 1974, s. 69–83.

⁷⁸ AIPN, 01521/1252, *Instrukcja rozpowszechniania i wykorzystywania filmów wojskowych*, Warszawa, 1976, k. 6.

⁷⁹ AIPN, 402/1051, „Kanon łączności schodkowej”.

⁸⁰ AIPN, 00432/55, „Kryptonim «Sierżant»”.

⁸¹ AIPN, 1126/18, „Nowości techniki bojowej w siłach zbrojnych NATO”.

– Filmy propagandowe omawiające działalność organów WP. Do tej kategorii filmu możemy zaliczyć materiały dotyczące m.in. służby w koszarach⁸², działalności naukowej wojskowych uczelni⁸³, aktywności oświatowo-kulturalnej⁸⁴ lub prezentacji wyszkolenia jednostek wojskowych podczas ogólnokrajowych manewrów z udziałem przedstawicieli generacji i rządu⁸⁵.

– Relacje z procesów, np. dokumentacja ze sprawy sądowej reżyser Jadwigi Plucińskiej, autorki filmów: „Budujemy Warszawę”, „Wszyscy na start”, oskarżonej w 1956 r. o szpiegostwo⁸⁶.

Osobny ważny zbiór stanowią filmy zgromadzone przez Główną Komisję Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Przez cały okres swojego funkcjonowania instytucja (której nazwa zmieniała się w różnych okresach) pozostawała w strukturach Ministerstwa Sprawiedliwości, a kolejni ministrowie pełnili jednocześnie funkcję przewodniczącego Głównej Komisji.

W 1984 r. Sejm PRL ustawą z dnia 6 kwietnia 1984 r. nadał Głównej Komisji status Instytutu Pamięci Narodowej, co wiązało się ze zmianą nazwy na Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce – Instytut Pamięci Narodowej. Ustawodawca do zadań instytucji zaliczył działalność śledczą, archiwalną i naukowo-badawczą w zakresie zbrodni hitlerowskich⁸⁷. Zmiany polityczne zachodzące w kraju w 1989 r. spowodowały rozszerzenie zakresu jej zainteresowań, co zostało usankcjonowane wraz z uchwaleniem przez Sejm RP 4 kwietnia 1991 r. nowej ustawy o Głównej Komisji, zmieniającej jej nazwę na Główna Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytut Pamięci Narodowej⁸⁸.

Dopiero w 1966 r. w Archiwum Głównej Komisji została powołana osobna komórka organizacyjna (pod nazwą Archiwum Dokumentacji Mechanicznej) zajmująca się przechowywaniem dokumentacji fotograficznej i filmowej. ADM przejęło w tym samym roku z Magazynu Głównego AGK całą dokumentację mechaniczną (zdjęcia, filmy, mikrofilmy, fotokopie, płyty gramofonowe itp.)⁸⁹, podzieloną następnie na sześć zasadniczych działów: fotografie (I), fotokopie (II), mikrofilmy (III, potem M), filmy (IV), nagrania dźwiękowe (V), materiały wizualne wtórne (VI). Nie zajmowała się produkcją i kopiowaniem materiałów filmowych, a jedynie ich archiwizowaniem.

Do momentu zaprzestania działalności w Oddziale Dokumentacji Mechanicznej Archiwum Głównej Komisji zgromadzono 47 taśm filmowych i 44 kasety VHS. Znajduje się na nich materiał bardzo zróżnicowany pod względem formy, treści i pochodzenia. Są to w większości materiały zewnętrzne, tj. wytworzone przez inne podmioty, choć jest też film wyprodukowany przez Główną Komisję Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce. Część materiałów to filmy amatorskie, których autorstwo nie jest znane, a część to filmy dokumentalne lub kroniki filmowe, z których wiele zachowało się tylko we fragmentach.

⁸² AIPN, 1648/30, „Przez trudy do gwiazd”.

⁸³ AIPN, 1648/21, „Jakie ładne chłopaki”.

⁸⁴ AIPN, 1648/1, „Centralny Zespół Artystyczny LWP prezentuje”.

⁸⁵ AIPN, 1648/12, „Obserwatorzy”.

⁸⁶ AIPN, 403/1159, „Proces Plucińskiej”.

⁸⁷ Artykuł 2 Ustawy z dnia 6 IV 1984 r. o Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce – In - stytucje Pamięci Narodowej (DzU, 1984, nr 21, poz. 98).

⁸⁸ Artykuł 1 punkt 3 Ustawy z dnia 4 IV 1991 r. o zmianie ustawy o Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce – Instytucje Pamięci Narodowej (DzU, 1991, nr 45, poz. 195).

⁸⁹ AZ IPN, spis 107, poz. 40, Sprawozdanie z pracy Magazynu Głównego oraz Pracowni Naukowej Archiwum GKBZHWP w okresie od 1 I 1966 r. do 31 XII 1966 r., k. 2–6.

Filmy zgromadzone przez Główną Komisję można podzielić na następujące kategorie:

– Filmy dokumentalne wyprodukowane przez instytucje polskie i zagraniczne, np. „In Thy Blood, Live” – izraelski dokument zrealizowany w 1961 r., omawiający pamięć i sposoby upamiętniania ofiar Holocaustu w Izraelu⁹⁰.

– Rejestracje różnych wydarzeń interesujących GK, np. materiał z egzekucji Josefa Meisingera, Maxa Daume i Ludwiga Fischera⁹¹ lub sowiecki film nakręcony 9 lutego 1945 r., pokazujący więzienie w Sonnenburgu (Słońsku) tuż po wyzwoleniu⁹².

– Materiały procesowo-śledcze, np. „Śledztwo w sprawie hitlerowskich egzekucji w ogrodach sejmowych w Warszawie” – film z wizji lokalnej przeprowadzonej w ogrodach sejmowych w Warszawie, gdzie Niemcy od listopada 1939 r. do października 1940 r. dokonali wielu egzekucji⁹³.

– Niemieckie filmy propagandowe:

• „Życie ludzkie w niebezpieczeństwie” – zrealizowany w 1941 r. film przeznaczony do rozpowszechniania na terenie Generalnego Gubernatorstwa. Przedstawia ludność żydowską jako źródło epidemii tyfusu plamistego, a utworzenie gett jako środek, za którego pośrednictwem władze niemieckie starają się chronić zdrowie Polaków⁹⁴;

• Fragment niemieckiej kroniki pokazującej przyjazd do Krynicy rodziców z rejonu Berlina w odwiedziny do dzieci przebywających w obozach KLV (Kindrlandverschikung)⁹⁵;

• „Einnahme von Warschau 1939” – montaż scen z oblężenia i zdobycia Warszawy w 1939 r.⁹⁶;

• „Sprung in den Feind” – fragmenty prezentujące inwazję wojsk niemieckich na Holandię⁹⁷;

– Fragmenty niemieckich filmów propagandowych przeznaczonych dla ludności polskiej GG przedstawiających m.in. korzyści, jakie daje rolnikom oddawanie kontyngentu płodów rolnych, funkcjonowanie Chłodni Warszawskiej, uroczyste pożegnanie przez Hansa Franka milionowego robotnika polskiego i dwustupięćdziesięcioletniego z dystryktu krakowskiego jadącego na roboty do Rzeszy⁹⁸.

– Filmy amatorskie, np. zrealizowany 16 czerwca 1940 r. niemiecki obraz dokumentujący przesiedlenie kutnowskich Żydów do getta⁹⁹; filmy z oficjalnych uroczystości w Kutnie z okresu okupacji niemieckiej, m.in. apel Hitlerjugend w parku im. Traugutta, przemarsz oddziału Wehrmachtu i uroczysty apel na placu w parku zespołu pałacowego Gierałty, zbiórkę umundurowanych niemieckich formacji na Adolf Hitler Platz¹⁰⁰.

– Produkcja własna GKBZHWP, np. „Ziemia sądecka oskarża” – film dokumentalny zrealizowany w 1967 r., ukazujący wykonane rok wcześniej oględziny miejsc zbrodni nazistowskich na terenie Nowego Sącza i okolic¹⁰¹.

⁹⁰ AIPN, 1300/3, „In Thy Blood, Live”.

⁹¹ AIPN, 1300/17, „Egzekucja Josefa Meisingera, Maxa Daume i Ludwiga Fischera”.

⁹² AIPN, 1300/20, „Sonnenberg”.

⁹³ AIPN, 1300/1, „Śledztwo w sprawie hitlerowskich egzekucji w ogrodach sejmowych w Warszawie”.

⁹⁴ AIPN, 1300/7, „Życie ludzkie w niebezpieczeństwie”.

⁹⁵ AIPN, 1300/8, „Przyjazd rodziców do Krynicy Górskiej”.

⁹⁶ AIPN, 1300/2, „Einnahme von Warschau 1939”.

⁹⁷ AIPN, 1300/8, „Sprung in den Feind”.

⁹⁸ AIPN, 1300/11.

⁹⁹ AIPN, 1300/21, „Przesiedlenie kutnowskich Żydów do getta”.

¹⁰⁰ AIPN, 1300/19, „Uroczystości oficjalne w Kutnie w okresie okupacji niemieckiej”.

¹⁰¹ AIPN, 1300/13, „Ziemia sądecka oskarża”.

Część z ww. materiałów została przekazana Głównej Komisji przez osoby prywatne, często przypadkowych znalazców (np. film na temat przesiedlenia kutnowskich Żydów do getta). W kilku przypadkach mamy do czynienia z kopiami wykonanymi na zlecenie Głównej Komisji z materiałów przechowywanych w innych archiwach. Status wielu, a co za tym idzie prawa autorskie, są trudne do ustalenia.

Stosunkowo najmniej poznany jest zbiór kaset VHS. W chwili obecnej prowadzone są prace zmierzające do jego uporządkowania, opracowania i digitalizacji. W wyniku wstępnego przeglądu można stwierdzić, że stanowi on mozaikę różnych nagrań zarejestrowanych dla bieżących potrzeb Głównej Komisji, dokumentujących wypowiedzi pracowników Głównej i okręgowych komisji, oraz pozyskanych z innych źródeł (archiwów, osób prywatnych). Można podzielić je na:

- materiały z nagraniami audycji telewizyjnych dotyczących śledztw prowadzonych przez Główną Komisję,
- kopie filmów dokumentalnych,
- konferencje i wystąpienia.

Ustawa o IPN z dnia 18 grudnia 1998 r. nakłada na Instytut obowiązek zabezpieczenia materiałów archiwalnych stanowiących polskie dziedzictwo narodowe. Ponad 50 jednostek archiwalnych wchodzących w skład zbioru filmów BUiAD IPN pochodzi z kolekcji prywatnych i innych archiwów.

Instytut podpisał m.in. umowy o współpracy ze Studium Polski Podziemnej w Londynie i z Instytutem im. Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku. Zobowiązał się w nich do wykonania konserwacji i digitalizacji posiadanych przez te instytucje materiałów filmowych w zamian za przekazanie praw do wykorzystania kopii cyfrowych w działalności ustawowej IPN.

Na zbiór filmowy z SPP w Londynie składają się trzy taśmy filmowe (8, 16, 35 mm):

- relacja z pogrzebu Tadeusza Bora-Komorowskiego na cmentarzu Gunnersbury w Londynie w 1966 r.,
- film dokumentalny „Warsaw Rising. Ostatnie dni Warszawy” dotyczący przebiegu powstania warszawskiego,
- film pokazujący przyjazd polskiego ambasadora Stanisława Kota do Moskwy.

Kolejny zbiór to materiały Instytutu im. Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku, składający się ze 121 taśm filmowych 9,5; 16 i 35 mm, w tym 28 taśm światłoczułych 35 mm na podłożu nitrocelulozy (tzw. palnych). Materiały te zostały poddane specjalistycznej konserwacji. Dotychczas udało się zdigitalizować filmy zapisane na taśmach o podłożu niepalnym.

W chwili obecnej prowadzone są poszukiwania odpowiedniego sprzętu umożliwiającego odtworzenie taśm 9,5 mm.

W zasobie Instytutu im. Józefa Piłsudskiego znajdują się filmy na temat historii Polski XX w., m.in. dokumenty dotyczące Józefa Piłsudskiego (np. „Pogrzeb Marszałka Piłsudskiego”), materiały na temat przedwojennej sytuacji Polski (m.in. materiał filmowy produkcji Movieton News pt. „Military Parade in Poland” z 11 maja 1939 r. prezentujący przemówienia Józefa Becka w Sejmie RP oraz zapis parady polskich jednostek wojskowych w 1939 r.), II wojny światowej (m.in. film „Battle for Warsaw” w reżyserii Petera Baty), losów Armii Polskiej na Zachodzie (m.in. materiał filmowy dotyczący wizyty pary królewskiej Jerzego VI i Elżbiety w I Korpusie Polskim w Wielkiej Brytanii w 1941 r.; film dokumentalny w reżyserii Stacha Milewicza wyprodukowany przez Hoffman Studio, przedstawiający życie codzienne i ćwiczenia polskich oddziałów w Kanadzie około 1945 r.), losów Polaków na Zachodzie (m.in. kronika filmowa produkcji Polish-American News Exchange

co. 39 West 23rd Street N.Y.C. zrealizowana w 50. rocznicę śmierci Włodzimierza Bonawentury Krzyżanowskiego) oraz powojennej historii Polski (m.in. film wykonany podczas V Światowego Festiwalu Młodzieży w 1955 r.).

Uzupełnieniem posiadanego przez IPN zasobu filmowego są dary osób prywatnych. Do takich materiałów należy duża kolekcja przekazana przez Zbigniewa Grzegorzewskiego. Składa się ona z 48 kaset U matic i 2 taśm 16 mm, zawierających film z wizyty Jana Pawła II w Niepokalanowie w 1983 r. oraz nagrania telewizyjne dotyczące księdza Jerzego Popiełuszki i „Solidarności”.

Podstawowym problemem związanym z dokumentacją filmową przekazaną do IPN przez darczyńców prywatnych jest ustalenie praw autorskich do danego materiału.

W zbiorze filmów Instytutu można odnaleźć materiały pokazujące historię Polski od czasów II Rzeczypospolitej do końca lat osiemdziesiątych ubiegłego wieku. Wiele z nich ma unikatowy charakter. Zbiór nie jest zamknięty, powiększa się z każdym rokiem o nowe obrazy, m.in. odnalezione wśród dokumentacji aktowej.

Znaczna część filmów ma szczególny charakter, który sprawia, że ich wykorzystanie wymaga świadomego i krytycznego podejścia. Niewątpliwie są to jednak materiały bardzo cenne. Ich przydatność nie jest zresztą ograniczona do wąskiego grona zawodowych historyków i wyspecjalizowanych w tematyce historycznej dziennikarzy. Ważną grupą odbiorców są filmowcy dokumentaliści, którzy potrafią pokazać zarejestrowane obrazy esbecką czy nazistowską kamerą w sposób przystępny dla współczesnego widza. Nie brak zresztą przykładów udanego wykorzystania materiałów filmowych zaczerpniętych z archiwum IPN. W „Tajnych taśmach SB” w reżyserii Piotra Morawskiego przedstawione zostały kulisy pracy operacyjnej SB¹⁰². W dwuczęściowym filmie „Bezpieka. Pretorianie komunizmu” w reżyserii Bogdana Łoszewskiego zaprezentowana została historia działalności SB w strukturach komunistycznego państwa¹⁰³. „Taśmy Marca” i „Dni, które wstrząsnęły Polską” w reżyserii Jacka Sawickiego pokazały nieznany wcześniej obraz wydarzeń Marca '68 i Grudnia '70¹⁰⁴. Jeszcze inne wykorzystanie materiałów mamy w filmie „Jeden dzień w PRL” w reżyserii Macieja Drygasa, który w najdrobniejszych szczegółach ukazał rzeczywistość zwykłego dnia w Polsce Ludowej¹⁰⁵.

Filmów z zasobu IPN używano również przy realizacji filmów fabularnych, np. „Różyczki” w reżyserii Jana Kidawy-Błońskiego¹⁰⁶, opowiadającej historię Pawła Jasienicy i jego związku z Zofią O'Bretenny, oraz „Czarnym czwartku. Janek Wiśniewski padł” w reżyserii Antoniego Krauzego, poświęconym wydarzeniom grudnia 1970 r.¹⁰⁷

Materiały filmowe zgromadzone w archiwum IPN z pewnością pozwolą na odsłone nie jednej jeszcze tajemnicy z przeszłości¹⁰⁸.

¹⁰² „Tajne taśmy SB”, reż. P. Morawski, Polska 2002.

¹⁰³ „Bezpieka. Pretorianie komunizmu”, reż. B. Łoszewski, Polska 2005.

¹⁰⁴ „Taśmy Marca” reż. J.Z. Sawicki, Polska 2008; „Dni, które wstrząsnęły Polską”, realizacja J. Eisler, J.Z. Sawicki, Polska 2006.

¹⁰⁵ „Jeden dzień w PRL”, reż. M. Drygas, Polska 2005.

¹⁰⁶ „Różyczka”, reż. J. Kidawa-Błoński, Polska 2010.

¹⁰⁷ „Czarny czwartek. Janek Wiśniewski padł”, reż. A. Krauze, Polska 2011.

¹⁰⁸ Dziękujemy K.W. Ślusarskiemu za pomoc udzieloną przy napisaniu niniejszego tekstu oraz dr. hab. J.Z. Sawickiemu za wskazówki, które nadały mu ostateczny kształt.

Tajne filmowanie z tzw. ruchomego punktu zakrytego, czyli specjalnie przygotowanego samochodu. Kadry z filmu „Operacyjny film dokumentalny w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych”

Tajne filmowanie z tzw. punktu zakrytego, czyli zakonspirowanego lokalu. Kadry z filmu „Operacyjny film dokumentalny w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych”

Tajne filmowanie przy pomocy tzw. modelu fotograficznego, czyli kamery ukrytej w teczce. Kadry z filmu „Operacyjny film dokumentalny w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych”

Filmowanie przejazdu prezydenta Nixona pod tzw. legendą, czyli jawnie, podając się za ekipę telewizji. Kadry z filmu „Operacyjny film dokumentalny w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych”, epizod „Wizyta prezydenta Nixona w Polsce”

Demonstracje w marcu 1968 r. w Warszawie. Kadry z filmu „Operacyjny film dokumentalny w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych”, epizod „Wypadki marcowe”

Samospalenie Ryszarda Siwca na Stadionie Dziesięciolecia w Warszawie w czasie dożynek w 1968 r. Kadry z filmu „Operacyjny film dokumentalny w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych”, epizod „Sprawa kryptonim «Wawel»”

Plansze tytułowe filmu „Z całą surowością prawa” na temat sprawy operacyjnej kryptonim „Tramp” dotyczącej działalności szpiegowskiej Leszka Chrósta

Inscenizowana scena perlustracji. Kadry z filmu „Z całą surowością prawa” na temat sprawy operacyjnej kryptonim „Tramp” dotyczącej działalności szpiegowskiej Leszka Chrósta

Ruchomy punkt zakryty, czyli samochód przystosowany do tajnego fotografowania. Kadry z filmu instruktażowego „Pentacon Super”

Aparat Pentacon Super przystosowany do seryjnego fotografowania z punktu zakrytego. Kadry z filmu instruktażowego „Pentacon Super”

Zdjęcie wykonane z ruchomego punktu zakrytego. Kadry z filmu instruktażowego „Pentacon Super”

Wywiadowca fotografujący z ruchomego punktu zakrytego. Kadry z filmu instruktażowego „Pentacon Super”

Kadry z niemieckiego filmu amatorskiego dokumentującego przesiedlenie kutnowskich Żydów do getta 16 VI 1940 r.

Kadry z antysemitycznego filmu propagandowego „Życie ludzkie w niebezpieczeństwie” zrealizowanego w 1941 r., przeznaczonego do rozpowszechniania na terenie Generalnego Gubernatorstwa

Rejestracja przywitania Mariana Zacharskiego

FILM W ARCHIWUM

Kadry z niemieckiego filmu propagandowego przeznaczonego dla ludności polskiej Generalnego Gubernatorstwa, pokazującego wizytę Hansa Franka w Radomiu

Sceny z warszawskiego getta z niemieckich filmów z okresu okupacji

Operator SB filmujący demonstrantów w czasie wydarzeń marcowych w Warszawie.
Fotografia z archiwum IPN